

Jiří Šubrt a kolektiv

Soudobá sociologie III

(Diagnózy

soudobých společností)

Soudobá sociologie III

(Diagnózy soudobých společností)

doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc., a kolektiv

Recenzenti:

doc. PhDr. Alexander Fazik, CSc.

doc. PhDr. Radomír Havlík, CSc.

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum

Redakce Lenka Ščerbaničová

Grafická úprava Zdeněk Ziegler

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2008

© Jiří Šubrt (za kolektiv autorů), 2008

ISBN 978-80-246-1486-1

ISBN 978-80-246-2727-4 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

<http://www.cupress.cuni.cz>

Obsah

Úvodní poznámka editora /7

Jiří Šubrt

Proměnlivý charakter soudobých společností (namísto předmluvy) /9

Jiří Šubrt

Koncepce sociální změny v pojetí Daniela Bella /23

František Znebežánek

Postindustriální společnost a sociální hnutí: Alain Touraine /45

Arnošt Veselý

Společnost vědění /64

Kateřina Rounová

Římský klub – významný subjekt na poli celosvětové diskuse o ekologické problematice /85

Ondřej Svatoň

Proměny konceptu práce v soudobých sociologických teoriích /99

Lenka Svobodová

Kvalita života /122

Stanislav Holubec

Minulost, přítomnost a budoucnost sociálního státu /142

Gabriela Thöndlová

Společnost prožitku: Gerhard Schulze /163

František Bartoš

Narcismus v postmoderní společnosti: Gilles Lipovetsky /172

Hana Horáková-Novotná

Aktuální diskuse k teoriím kultury /180

Jan Jüptner

Civilní náboženství /213

Marek Německý

Kulturalistická sociologie: Jeffrey Alexander /238

Jiří Bystřický

Sociální realita jako softwarová realita (Baudrillard – Virilio) /259

Jan Váně

**Postmoderna – předsudky, pomluvy, nedorozumění
aneb pokus o typologii** /270

Tomáš Hirt

Multikulturalismus: uzavřená kapitola, nebo aktuální politická vize? /294

Lukáš Urban

Globalizace /316

Karel Černý

Střet civilizací? /341

Oleg Suša

Problémy rizika a konfliktu v podmínkách současné globalizace /360

Úvodní poznámka editora

Tento svazek je třetím dílem souboru učebních textů, jež jsou věnovány otázkám soudobé sociologie. Než se blíže seznámíme s jeho tematikou, připomeňme si, co je obsahem předchozích dvou publikací.

První díl s podtitulem *Teoretické koncepce a jejich autoři* [2007] je orientován na klíčové postavy soudobého sociálněvědního myšlení. Učebnice seznamuje s teorií světového systému Immanuela Wallersteina, postmoderní sociologií Zygmunta Baumana, futurologií Alvina a Heidi Tofflerových, systémovou teorií Niklase Luhmanna, strukturním neofunkcionalismem Richarda Müncha, teorií strukturace Anthonyho Giddense, ideou informačního věku Manuela Castellse, koncepcí rizikové společnosti Ulricha Becka, teorií uznání Axela Honnetha, feministickou společenskou kritikou, koncepcí aktivní společnosti Amitaie Etzioniho.

Druhá část, označená podtitulem *Teorie jednání a sociální struktury* [2008], obsahuje kapitoly věnované neopozitivistické sociologii, symbolickému interakcionismu Herberta Blumera, etnometodologii Harolda Garfinkela, analýze rámců Ervinga Goffmana, sociálnímu konstruktivismu Petera Bergera a Thomase Luckmanna, teorii osobní identity, mikrosociologii Randalla Collinse, funkcionální analýze, teorii komunikativního jednání Jürgena Habermase, diskurzivní analýze, sociologii jazyka Pierra Bourdieua, metodologickému individualismu Jamese S. Colemana, teorii her, teorii a výzkumu sociální stratifikace, koncepcím sociální koheze, důvěry a sociálního kapitálu, teorii deviace.

Třetímu svazku byl dán podtitul *Diagnózy soudobých společností*¹ a zahrnuje příspěvky, jejichž témata jsou: sociální změna, teorie postindustriální společnosti a sociálních hnutí, idea společnosti vědění, ekologická problema-

¹ Informovaný čtenář ví, že publikací na toto téma existuje v české literatuře více. Připomeňme alespoň dvě z nich: v roce 2000 vydalo nakladatelství ISV překlad německé knihy Armina Pongse *V jaké společnosti vlastně žijeme?*; v roce 2006 vyšla v Sociologickém nakladatelství 450stránková kniha Miloslava Petruska *Společnosti pozdní doby*, obsahující více než 100 různých sociologických charakteristik soudobých společností.

tika, koncepty práce a kvality života, sociální stát, koncepce společnosti prožitku a narcismu, teorie kultury, civilní náboženství, mediální realita, postmoderna, multikulturalismus, globalizace a její rizika, konflikty a střety.

Čtenáři předchozích dvou dílů již vědí, že učební texty, které jsou zde předkládány, nemají charakter koncepčně strukturované učebnice, nýbrž svým pojetím odpovídají spíše povaze sborníku. Některé stati vycházejí za rámec „čisté“ sociologie a směřují do oblastí, jimiž se zabývají příbuzné sociální vědy. Nelze zamlčet ani to, že jednotlivé příspěvky jsou napsány autory, kteří se liší věkem, odbornou erudicí i autorskými zkušenostmi. Editor publikace nicméně doufá, že takto sestavená kolekce textů se stane vhodnou studijní pomůckou pro studenty sociologie a zároveň i zajímavou a podnětnou četbou pro všechny, které problematika soudobých společností zajímá.

Jiří Šubrt

Proměnlivý charakter soudobých společností (namísto předmluvy)

Jiří Šubrt

Od konce 60. let 20. století se v sociologii začíná hovořit o tom, že vyspělé západní společnosti vstoupily do nové fáze svého vývoje. Jako jeden z prvních zaznamenal tuto skutečnost americký sociolog Daniel Bell [1973, 1999], který hovořil o nástupu postindustriální společnosti. Bell tímto pojmem nejprve vyjadřoval změnu profesní struktury rozvinutých zemí, pro kterou byl charakteristický posun pracovních sil z agrárního a průmyslového sektoru do terciální sféry (společnost služeb). Bellův výklad postindustrialismu šel však dál; v jeho představách byla budoucí společnost „společností vzdělání a vědění“. Bell předpokládá, že počet povolání s akademickou a technickou kvalifikací se bude zvětšovat, zvýší se význam teoretických, vědeckých vědomostí, hlavní slovo budou mít experti. Zatímco továrna jako místo produkce hmotných statků byla základním institucionálním prvkem industriální společnosti, v postindustriální společnosti se rozhodující institucí stává univerzita, neboť vědecká racionalita stále více ovlivňuje ekonomickou, sociální i politickou sféru.

Příchod postindustriální společnosti ohlašovali vedle Bella také další autoři. Zbigniew Brzezinski ji charakterizoval jako společnost „technetronickou“ (založenou na spojení techniky a elektroniky), Alain Touraine jako „programovanou“ (je technicko-ekonomicky programována a politicky ovládána technokratickou mocí), Alvin Toffler jako „superindustriální“.

Alvin Toffler (1970, [1992]) předpovídal nástup zásadních a nezadržitelných technických změn, jejichž tempo se bude stupňovat. Rychlost těchto změn může některým lidem vyhovovat, ale pro mnohé znamená „šok“. Základními znaky nové společnosti jsou novost, rozmanitost a pomíjivost. Člověk je zaplavován novými věcmi a podněty, a to v takové šíři a rozmanitosti, jaká nemá historickou obdobu. V důsledku toho se jeho vztahy k okolnímu světu ve stále větší míře orientují na krátkodobost a dočasnost, jakou se obvykle vyznačuje zacházení s věcmi na jedno použití; týká se to nejen hmotných objektů, ale i vztahů k ostatním lidem. Nadměrná stimulace, ke které takto dochází, představuje podle Tofflera zatěžkávací zkoušku lidských adaptačních schopností, kterou autor spo-

juje s výrazem *šok z budoucnosti*. Jednou z cest, jak je možné tomuto šoku čelit, je rozšiřování adaptivních schopností člověka, což je úkol, na jehož řešení by se měl podle jeho soudu podílet i nový vzdělávací systém.

* * *

Bellovo pojetí postindustriální společnosti je velmi blízké koncepci *společnosti vědění*, za jejíhož zakladatele je považován Peter Drucker [1969]. V 90. letech 20. století se konceptem společnosti vědění zabývali mj. Niko Stehr [1994] a Helmut Willke [1997]; charakter společnosti vědění má i Tofflerovo [2001] pojetí společnosti třetí vlny (první vlna je spojena s neolitickou revolucí, druhá s průmyslovou revolucí, třetí s nástupem computerizace).

K charakteristickým rysům společnosti vědění patří, že produkované zboží se zde neoceňuje ani podle materiálu potřebného k jeho výrobě, ani podle vynaložené pracovní doby, nýbrž podle vědění (*know-how*) potřebného k jeho produkci. Hodnotu výrobku určuje „vynaložená expertiza“ [Pongs 2000a, s. 247].

Willke hovoří o tom, že rostoucí produkce, rozšiřování a využívání vědění vedou k budování nových výkonných infrastruktur, které lze označit jako „infrastruktury druhého řádu“. Zatímco silnice, železnice a elektrické sítě představují infrastruktury prvního řádu, nové infrastruktury druhého řádu – komunikační technologie – umožňují rychlou rozsáhlou efektivní globální výměnu a využívání informací a vědění.

Myšlenka společnosti vědění souvisí úzce s pojmem *informační společnost*, na jehož rozpracování se podílel např. Yoneji Masuda [1981] nebo později Scott Lash [1994]. Stoupenci tohoto přístupu zdůrazňují, že pro dnešní dobu je charakteristický posun od průmyslové produkce k produkci informací, jímž se výroba dostává na druhé místo za komunikaci. Tvorbou, rozdělováním a vyhodnocováním informací se zabývá stále více lidí a nové komunikační a informační technologie vytvářejí novou společnost. V ní nejen že existuje ohromné množství volně dostupných informací, ale prakticky vše nabývá charakter informací a je posuzováno podle toho, jaké informace nese. Průvodním jevem této situace je informační šok, kterému jsou dnes permanentně vystaveni všichni lidé.

Informační společnost je založena na struktuře (síti), kterou se informace přenášejí; sama společnost je vlastně jakousi sítí, která má nespočet připojení a je v neustálém pohybu. Manuel Castells [2001, 2002, 2003]

spojuje *informační věk* s nástupem sítí vytvářejících nové globální struktury výroby, distribuce a řízení. Castells spolu s tím zaznamenává, že sítě vedou k dynamickému propojování toho, co je hodnotné pro dominantní systém, zatímco na okraji zůstává řada oblastí „černých děr“ informační společnosti, které jsou odsouzeny k chudobě.

Možnosti, které nabízejí computerizace a soudobé informační technologie, vedou namnoze k upevňování našeho přesvědčení o rostoucí racionalitě sociálního světa a jeho jednotlivých součástí. Těmto představám často podléhá i sama sociologie, která má ve své podstatě tendenci nahlížet člověka jako racionálně jednající bytost a společnost jako racionálně fungující celek. Přitom se může snadno přehlédnout, že produkty nových technologií mají ambivalentní přínos: vedle racionalizace mohou podporovat i takové jevy, jaké jsou spojovány s pojmy manipulace nebo infantilizace. Dnes už přitom nejde jen o to, že nová média mohou sloužit tomu, aby ještě efektivněji odváděla naši pozornost od podstatných problémů k těm nepodstatným, aby nám vštěpovala další nové umělé potřeby a spolu s nimi touhu bavit se a – řečeno s Neilem Postmanem [1999] – „ubavit se k smrti“. Jak ukazují analýzy Jeana Baudrillarda [2001], problémem se dnes stává otázka, nakolik je vůbec reálný svět, ve kterém žijeme.

V informační společnosti se podle Baudrillarda dostávají ke slovu umělé elektronické obrazy, díky nimž se to, co je (hmotně) reálné, prolíná se simulacemi, jimž v realitě nic neodpovídá. Lidský svět ovládla *simulakra*, umělé znaky, jež nejsou odvozeny od reality, nýbrž od nějakých jiných znaků. Hovoří se o krizi reprezentace, kterou způsobil pád tradiční představy, že lidský subjekt je schopen jako zrcadlo odrážet realitu a že je schopen se pomocí určitých specifických postupů dobrat pravdivého obrazu světa – světa takového, jaký skutečně je. Elektronická média přetvářejí samu podstatu našeho života; televize svět nejen reprezentuje, ale zároveň ve stále větší míře definuje to, jaký je. Simulakra, která v současnosti bují jako zhoubné nádory, generují podle Baudrillarda zcela nový typ reality, již označuje jako *hyperrealitu*.

* * *

V 80. letech 20. století získala značnou popularitu teorie, podle níž byla moderna vystřídána *postmodernou*. Prominentním představitelem postmoderního myšlení se stal francouzský filozof Jean-François Lyotard, k je-

hož ústředním idejím patřila teze o *konci velkých vyprávění* (*metanarací* – sociálně-filozofických teorií novodobých projektů) a myšlenka o radikální pluralitě. Ve světle historických zkušeností plných utrpení můžeme dnes podle Lyotarda [1993] vidět, že projekt moderny, který byl legitimizován prostřednictvím velkých vyprávění o emancipaci lidstva – ať už ve své marxistické variantě (hovořící o odstranění třídního vykořisťování) či kapitalistické verzi (slibující osvobození díky technickému a průmyslovému rozvoji) –, ztroskotal. Postmoderna poučena neproveditelností smělých emancipačních projektů odvrhla „velký příběh“ o emancipaci, který ztratil svou věrohodnost, a ve svém myšlení vyzvedla diferenciaci, rozmanitost a heterogenitu věcí a dějů.

Lyotard navazuje na teorii jazykových her (*Sprachspiele*) rakouského filozofa Ludwiga Wittgensteina. Komunikace se podle něj uskutečňuje v rámci různých druhů diskurzů (náboženství, umění, věda...), jež jsou heterogenní (různorodé) a navzájem „nepřeložitelné“. Navíc neexistují ani žádná univerzální pravidla pro to, který druh diskurzu by měl mít přednost. Jde o situaci *radikální plurality*, v níž úkolem postmoderních myslitelů je tuto heterogenitu diskurzů reflektovat a vyvodit z ní závěry pro praktické jednání a komunikaci. S vědomím nezrušitelné plurality je postmoderna spojená také pro německého autora Wolfganga Welsche. Společnost nelze pochopit jedním jediným modelem, ani vědeckým, ani politickým; „postmoderna ofenzivně vystupuje ve prospěch mnohosti a rozhodně se staví proti všem starým a novým nárokům na hegemonii“ [Welsch 1994, s. 13].

V metaforické rovině vyjádřil rozdíl mezi modernou a postmodernou Zygmunt Bauman [1995, s. 9-10], který píše, že „moderní humanitní obory modelovaly svět, jímž se zabývaly, především jako *předmět administrace, správy*. Byl to svět viděný od pracovního stolu generálního ředitele... Byl to svět, v němž byly formulovány a realizovány cíle a v němž byl obecný cíl rozložen do řady řešitelných problémů. Byl to svět, v němž se dnešní stav věcí hodnotil podle toho, zda se přibližuje nebo vzdaluje od onoho stavu věcí, který byl naplánován na zítřek, a v němž hlavní podmínkou dosahování cílů ... byla sevřenost řad těch, kdo těchto cílů měli dosáhnout a tyto úkoly splnit, sevřenost dosahovaná prostřednictvím všeobecné loajality vůči úkolům stanoveným generálním ředitelstvím a prostřednictvím víry, že toto ředitelství má právo takové úkoly formulovat a zadávat... Se stejným zjednodušením,“ dodává Bauman, „můžeme také říci, že ačkoliv náš dnešní život sestává ze zařizování různých záležitostí

a řešení různých problémů, zmizely dnes ředitelské kanceláře, v nichž se mohly rodit plány závazné pro všechny zařizovatele a řešitele – plány, v jejichž jménu bylo možno požadovat poslušnost a soulad činností.“

Ze sociologického hlediska je zajímavé především to, že koncept postmoderny nebyl pouze předmětem filozofických úvah, nýbrž se stal také základem teorie hodnotové změny, kterou ve svých výzkumech testoval americký sociolog Ronald Inglehart [1977, 1998]. Východiskem Inglehartovy koncepce je konstatování, že vysoce technicky rozvinuté společnosti se ve srovnání s minulostí dostaly na historicky jedinečnou úroveň blahobytu. V celém dosavadním průběhu modernizace stály z hodnotového hlediska v popředí existenční jistoty a hospodářský růst. Nyní jsme však svědky rozsáhlé změny, která odsouvá doposud převládající materialistické hodnoty na druhé místo. I když je zatím převážná část obyvatel rozvinutých západních zemí pořád ještě orientována tradičně, materialisticky, stále větší podíl obyvatel se obrací k hodnotám postmaterialistickým. Tento pohyb je možné sledovat zejména v těch zemích, které mají za sebou úspěšnou modernizaci. Vzájemné působení ekonomických a kulturních faktorů zde vede ke změně hodnotových priorit a to vyvolává společenskou změnu, kterou Inglehart označuje jako „postmodernizaci“.

* * *

Vývoj moderní průmyslové společnosti je od začátku doprovázen devastací přírody, plněním přírodních, zejména surovinových a energetických zdrojů, znečišťováním ovzduší, vody i půdy. Do vědomí širší veřejnosti se tyto otázky dostávají od začátku 70. let, kdy se o publicitu těchto problémů zasloužily především alarmující zprávy Římského klubu: *Hranice růstu* (1972), *Lidstvo na rozcestí* (1974), *Přetvořit mezinárodní řád* (1976), *Konec věku plýtvání* (1976), *Cíle pro lidstvo* (1977) ad. Rozvoj vědy, technologií a ekonomiky je velice rychlý a jejich dopad na životní prostředí je značný. Globální ekologické ohrožení je spojeno se znečištěním životního prostředí, s tvorbou odpadů, jež nemohou být snadno zlikvidovány či recyklovány a s vyčerpáním neobnovitelných přírodních zdrojů. Toto ohrožení souvisí se samotnou podstatou našeho způsobu života a týká se celého lidstva.

V době, kdy americký futurolog A. Toffler oznamuje příznivou zvěst, že končí klasická industriální společnost „kouřících komínů“, jsou očekávání spojená s novými technologiemi zpochybněna a znejistěna vědomím jejich rizik. Soudobé společnosti vyprodukovaly nebezpečí (*Three Mile*

Island, Bhópál, Černobyl...), o kterých neměly předcházející epochy tušení. Spolu s podmaňováním přírody dochází k nárůstu nových rizik, s nimiž nemáme zkušenosti a mnohdy je ani nejsme schopni předvídat.

Techniku moderního věku lze učinit „bezpečnější“, nikoli však „bezpečnou“ (tak to mezi jinými konstatuje např. Charles Perrow v knize *Normální katastrofy* z r. [1984]). Do širšího povědomí se tento problém dostává v druhé polovině 80. let zejména díky Ulrichu Beckovi, který přichází s tvrzením, že moderní industriální společnost produkuje jako nezamýšlený důsledek svého ekonomického růstu a technického rozvoje taková rizika, která překračují míru únosnosti a stávají se sebezničujícím hazardem. Společnost, která vytváří nebezpečí a rizika v masovém měřítku, je *rizikovou společností* (1986 [2004]).

Anthony Giddens [2000, s. 49-50] konstatuje, že naše doba není nebezpečnější či rizikovější než doby minulé, došlo však k určitému posunu v tom smyslu, že nebezpečí, která jsme sami vytvořili (*manufactured risks* - *vyrobená rizika*), nás ohrožují stejnou nebo možná větší měrou než ta, která k nám přicházejí jakoby „zvenčí“. K takovým vytvořeným nebezpečím patří nejen globální ekologické riziko, radioaktivní zamoření nebo zhroucení světové ekonomiky, ale například i rizika související s mezilidskými vztahy.

* * *

Ne všichni autoři přijali v 80. letech za svou koncepci postmoderní společnosti. Zmínit můžeme např. britského sociologa Anthonyho Giddense, který v knize *Důsledky modernity* hovoří o *radikalizované modernitě*. Giddens [1998, s. 12n.] soudí, že lidstvo se v důsledku tohoto vývoje ocitlo na sklonku 20. století na prahu nové fáze, kterou označuje výrazem *radikalizovaná modernita*. Giddens se tímto způsobem snaží vyjádřit, že současnost se od modernity v zásadě neodvrací, nýbrž naopak radikalizuje rysy, náběhy a tendence, jež jsou v ní od počátku obsaženy.

Za ekvivalent Giddensova výrazu *radikalizovaná modernita* lze označit pojem *druhá moderna*, který nalézáme u Ulricha Becka. První modernu reprezentuje „klasická industriální společnost“ 19. století, která v procesu modernizace rozložila předchozí zrostatělou agrární společnost. Šlo o první (jednoduchou) modernizaci, která vytvořila struktury průmyslové společnosti. Změna probíhala jako vědomý a zároveň i chtěný odvrát od tradiční společnosti, byla pozitivně hodnocena a provázela ji euforie

ze všeobecného vědecko-technického pokroku slibujícího překonání materiálního nedostatku. Systém souřadnic, do něhož byly zasazeny životy a myšlení klasické industriální moderny, tvořily osy představované rodinou, povoláním a vírou ve vědu a pokrok.

Dnes však podle Becka tento „svět devatenáctého století“ s jeho představami o přírodě, automatickém pokroku, národní suverenitě, třídách a rodině zaniká. Beck soudí, že jsme svědky přelomu uvnitř moderny, která se vymaňuje z kontur klasické industriální společnosti a nabývá nové podoby.

Jestliže tedy v „první moderně“ šlo o „modernizaci prostou“, v „druhé moderně“ (kterou Beck označuje také výrazem rizikové společnosti) jde o „modernizaci industriální společnosti“, tj. o „modernizaci moderny“ (*Modernisierung der Moderne*), která je označena jako „modernizace reflexivní“ [Beck 1996, s. 34n.]. Reflexivitou v Beckově pojetí je v zásadě míněna sebekonfrontace. Nejedná se přitom o nějaké cílené překonávání předcházejícího stupně společenského vývoje, nýbrž o proces probíhající na základě vlastní dynamiky, který je posouván vědecko-technickým vývojem stále dál.

Rozlišením první a druhé moderny souvisí s Beckovým pojetím rizikové společnosti. Klasická industriální společnost začínala jako společnost „nedostatku“, jejímž řídicím principem byla logika produkce bohatství (jež představují nedostatkové statky jako peníze, spotřební zboží, vzdělání apod.). Základní problém této společnosti byl spojen s otázkou, jak může být společensky vyprodukované bohatství rozděleno sociálně nerovným a zároveň legitimním způsobem [Beck 2004d, s. 25].

Pro pokročilou modernu je charakteristické zejména to, že společenská produkce bohatství je v ní systematicky doprovázena produkcí rizik. Lze říci, že problémy spojené s rozdělováním bohatství jsou v této fázi překryty problémy a konflikty, které vznikají v souvislosti s existujícími riziky. Tato rizika nejsou alternativou k materiálnímu blahobytu, nýbrž se stávají v narůstající míře jeho doprovodným příznakem, stávají se „modernizačním koproduktem blahobytu“.

* * *

Život v podmínkách rizikové společnosti je riskantní nejen v důsledku nejruznějších ohrožení technologického charakteru; podobně ambivalentní jako technologické inovace (které na jedné straně umožňují vysoký

materiální životní standard, zatímco na straně druhé produkují rizika) je rozporuplným charakteristickým rysem procesu modernizace i rostoucí individualizace.

Beck [1994, 2002, 2004] považuje individualizaci za stále výraznější fenomén soudobé společnosti. K jejímu nárůstu dochází v důsledku uvolnění lidí ze sociálních útvarů klasické industriální společnosti. Zasaženost a vevázanost jednotlivců do tříd, rodin a společenských rolí, které byly typické pro první modernu, se v druhé moderně stávají zastaralými. Tyto kdysi tak pevné sociální struktury, které lidi poutaly a omezovaly, ale zároveň jim poskytovaly oporu a orientaci, se nyní stávají velmi křehkými. Nárůst individualismu je spojen s oslabením tradiční solidarity.

Rubem vyvázanosti z tradičních vazeb jsou rizika, která tato situace přináší; Beck [1994] hovoří o „riskantních svobodách“ a o ambivalentnosti individuální seberealizace. Problémy, které dříve jedinci řešili v rámci tradičních institucí, musí nyní zvládat sami, odkázáni jenom na sebe. „Když člověk onemocní, předpokládá se, že se tak stalo, protože nebyl dost důsledný a ukázněný při dodržování zdravotního režimu; zůstane-li bez práce, je to proto, že nezvládl pohovor nebo nehledal práci dosti usilovně a nebo že se práce prostě štítí...“ [Bauman 2002, s. 59]. V individualizovaných životních situacích zbavených kolektivních vazeb se pak i společné problémy přeměňují na problémy individuální, společenská selhání a krize se jeví jako individuální selhání nebo jako osud, za který si může koneckonců každý sám.

* * *

Jestliže pro industriální společnost bylo charakteristické pevné spojení kapitálu s pracovní silou, nyní dochází k uvolnění těchto pout. Systém zaměstnání, jehož počátky sahají do 19. století, byl založen na vysokém stupni standardizace jeho jednotlivých prvků, jakými jsou pracovní smlouva, místo práce a pracovní doba. Tento standardizovaný systém zaměstnání dovoluje nejen stanovit hranice mezi prací a „neprací“, ale umožňuje také stanovit zřetelný předěl mezi zaměstnaností a nezaměstnaností.

V epoše druhé moderny však tento systém plného zaměstnání pozbývá svoji samozřejmost. Jedním z charakteristických rysů rizikové společnosti je „destandardizace výdělečné práce“ [Beck 2004, s. 221]. Jedná se zejména o prosazování flexibilních pluralizovaných forem neúplného zaměstnání, v jehož důsledku se hranice mezi prací a neprací rozmazává

a stává se problematickou. Flexibilizací tří klíčových prvků – pracovní smlouvy, pracoviště a pracovní doby – začíná dosavadní systém zaměstnání ztrácet pevné obrysy a soudržnost.

Podle Ulricha Becka [tamtéž, s. 228] probíhá přechod od jednotného, pro industriální společnost příznačného systému celoživotní a celodenní práce, jehož radikální alternativou je nezaměstnanost, k rizikovému systému flexibilního, pluralizovaného, decentralizovaného neúplného zaměstnání. Autor zároveň dodává, že to, co bylo dosud antiteticky kladeno proti sobě – formální a neformální práce, zaměstnání a nezaměstnanost –, bude v budoucnosti splývat v nový systém flexibilnějších, pluralizovanějších, rizikovějších forem neúplného zaměstnání.

Richard Sennett [2006] považuje za jeden z podstatných rysů dnešní společnosti nejistý charakter nové flexibilní ekonomiky, v níž už není nic, co by bylo předpověditelné či připočitatelné. Vše je v pohybu a podléhá neustálým a přitom rychlým změnám, vše se skládá z epizod a zlomů, je krátkodobé a elastické. V této situaci si nikdo nemůže být jistý, že bude zítra dělat totéž, co dnes. Celoživotní vazba na jeden podnik a na kontinuální pracovní postup nejsou nadále reálné. Člověk je nucen k tomu, aby byl flexibilní, aby se sestavěl stále před nové úkoly a přizpůsoboval se stále novým danostem. Musí být připraven celý život se učit, dále se vzdělávat, a je-li to nutné, změnit na zavolání pracovní místo i bydliště.

Sennett [tamtéž] konstatuje, že nestabilita se dnes stává normou. Schopnost začínat stále znovu ovšem, jak autor uvádí, vyžaduje zvláštní charakterovou sílu. Ve svém díle *The Corrosion of Character* (německy *Der Flexible Mensch – Flexibilní člověk*) si klade otázku, jak působí tyto neustálé změny na mezilidské vztahy, jež jsou podle jeho soudu ve své podstatě „nařízeny“ na dlouhodobost. Lidé ztrácejí kontrolu nad svou biografií, postrádají stabilní pocit sebe sama i hlubší důvod se o to starat. Požadavkem doby se stává „nic dlouhodobého“ a „zůstat v pohybu“. Autor dospívá k závěru, že nová flexibilita destruuje lidské charaktery a ohrožuje samu společnost.

* * *

Ne náhodou se jedním z problémů, na které se orientuje zájem sociálních badatelů, stává problém solidarity a soudržnosti. Tato otázka je v soudobé sociologii analyzována zejména prostřednictvím pojmů důvěra a sociální kapitál. Pro Jamese Colemana [1994] představuje sociální kapitál struktury, jež podporují výskyt důvěry mezi jednotlivými aktéry, podporují

neformální vztahy a vytvářejí příznivé podmínky pro kooperativní jednání. Autor považuje za podstatný rys vývoje moderní společnosti to, že celkový objem tohoto kapitálu klesá, zatímco fyzický kapitál (*physical capital*), mající formu vytvořeného hmotného bohatství, narůstá. Coleman poukazuje na to, že sociální kapitál nemizí zcela, a vzniknou-li pro něj příznivé podmínky, může dokonce opět vznikat. Za jeden z nejdůležitějších problémů dneška proto považuje to, jak ztracený sociální kapitál získat zpět a jak ho případně i rozmnožit. V současné době rozvíjí myšlenku o úbytku sociálního kapitálu především Robert D. Putnam [2000] z Harvardské univerzity. Putnam konstatuje, že ekonomika v USA roste, materiální podmínky života se zlepšují, avšak společnost ztrácí sociální kapitál tvořený sítěmi mezilidských vztahů a pravidly reciprocity a důvěry, které z nich plynou. Lidé pracují a konzumují daleko víc než kdykoliv předtím. Ovšem na úkor času stráveného pohromadě – při politických či občanských aktivitách, společenských akcích organizovaných či spontánních, nebo jen tak u rodinného stolu.

* * *

Jedním z významných projevů radikalizované modernity, o které hovoří Giddens, je „časoprostorová komprese“, v jejímž důsledku se svět jakoby zmenšuje (to, co bylo dříve vzdálené a nedosažitelné, je dnes blízké a na dosah). Dimenze globalizace nabývá na významu. Britský sociolog Martin Albrow [1998] charakterizuje současnou *globální dobu* pěti základními rysy: a) poškozením životního prostředí zapříčiněným člověkem, b) ztrátou pocitu bezpečí vzhledem k rizikům spojeným s využíváním atomové energie, c) novými komunikačními cestami vzniklými vytvořením globálních sítí, jež překonávají časové i prostorové hranice, d) celosvětovými obchodními styky, e) vědomím, že díky sociálním interakcím přesahujícím hranice žijeme v globální společnosti.

Dosavadní tendence jako by dávaly za pravdu Marshallu McLuhanovi, který již v 60. letech předpověděl přeměnu světa v *globální vesnici*. McLuhan dával tento vývoj do souvislosti s rozvojem komunikačních médií. Skutečným motorem globalizačních změn je však nepochybně globalizace ekonomická (I. Wallerstein [1974, 1980, 1989] hovoří o *kapitalistickém světovém systému*), představující radikalizaci vývoje, který byl až do nedávna označován jako *internacionalizace světového hospodářství*. Charakteristickým znakem tohoto vývoje je, že se hospodářská moc soustřeďuje v ru-

kou mocných nadnárodních společností, jejichž roční obrat přesahuje hrubý domácí produkt mnoha národních ekonomik. Moc, kterou takové společnosti disponují, se v řadě ohledů vymyká z vlivu vlád jednotlivých států. Navíc dochází i ke globalizaci finančních trhů a k rozvoji *kasinové ekonomiky* (pojem *kasinový kapitalismus* – *casino capitalism* – zpopularizovala už v r. 1986 Susan Strangeová [1986]) umožňující finančním spekulantům přemísťovat v rámci globální ekonomiky obrovské finanční částky. Představitelé této nové elity jsou přitom vyvázáni ze závazků a povinností k určitým místům a lidem – dnes jsou tady a zítra mohou být jinde. Ulrich Beck [2004] v dané souvislosti poukazuje na to, že jedním z důsledků tohoto procesu je odsouvání státu a politiky na druhou kolej.

Zygmunt Bauman konstatuje, že globalizace nejen spojuje, ale i rozděluje; vedle rozvíjejících se planetárních dimenzí obchodu, financí, podnikání a informačního toku se dává do pohybu proces „lokalizace“, připoutání k určitému místu; jde o dva úzce propojené procesy, které ostře diferencují existenční podmínky velkých skupin lidí, ba dokonce celých populací [Bauman 1999, s. 8]. Tento proces má své vítěze a své poražené. Současná globální elita dokáže podle Baumana [2002, s. 28] „vládnout, aniž by se sama zatěžovala povinnostmi správy, řízení, sociálního zabezpečení anebo, z téhož důvodu, ‚civilizační misí‘, ‚přinášením světla‘, ‚reformou života‘, pozdvihováním morálky a kulturním křížovým tažením. Aktivní zapojení do života podřízených populací již není zapotřebí (naopak, aktivně se tomu brání jako věci zbytečně nákladné a neefektivní).“

* * *

Bauman vykresluje kontrast předchozího a současného typu moderny pomocí pojmů „hardwarové“ a „softwarové“ modernity. Předchozí fáze se vyznačovala tím, že byla posedlá velikostí, která pro ni symbolizovala moc a úspěch. Byl to, jak říká Bauman [2002, s. 182–183], „věk *hardwaru*; epocha objemnosti a těžkotonážních strojů, dlouhých továrních zdí, které uzavírají čím dál rozsáhlejší tovární plochy, jež dokážou pojmut stále více továrního personálu, epocha těžkopádných železničních lokomotiv a gigantických zaoceánských parníků“. Těžká modernita byla podle Baumana epochou, která věřila, že do svých projektů může vtělit rozum a řád. „Byla to doba rýsovacích prken a detailně propracovaných plánů (...), která doufala, že lze realitě dodat rozum nařízením zákona...“ [tamtéž, s. 78–79].

Byla to ale také doba územního dobývání spojeného s představou, že bohatství a moc jsou „pevně zakořeněny nebo uloženy hluboko v zemi – objemné, houževnaté a nehybné jako sloje železné rudy a zásoby kamenného uhlí“ [tamtéž, s. 183]. Představa pokroku byla spojena se stále větším objemem produkce a bohatství a s prostorovou expanzí. „Území patřilo k neaktuálnějšímu posedlostem moderní doby, jeho akvizice k nejnukavějším moderním touhám – střežení hranic současně patřilo mezi nejvšudypřítomnější, nejnezdolnější a nejvytrvalejší rostoucí moderní závislosti“ [tamtéž].

To vše se ale změnilo s nástupem nového softwarového kapitalismu, který Bauman označuje jako lehkou, kapalnou, *tekutou modernitu* (*the liquid modernity*). Pro vyjádření charakteru současné epochy považuje Bauman za nejvhodnější metaforu kapalnosti či tekutosti. Je tomu tak proto, že vzorce společenských a výrobních vztahů ztrácejí dnes svůj pevný tvar a přecházejí do podoby tekutosti, poddajnosti a měnivosti. Jejich povaha je blízká povaze kapalin, které na rozdíl do pevných látek nedokáží udržet svůj tvar; není snadné je zastavit; překážky, které se jim postaví do cesty, obtékají, odnášejí s sebou, rozpouštějí nebo prosakují.

K charakteristickým rysům tekuté modernity patří radikální rozpuštění všech omezení pro individuální svobodu výběru a jednání, deregulace, liberalizace a flexibilizace. Dále pak „postupné zhroutilí ... raněmoderní iluze – víry, že cesta, po které postupujeme, má nějaký konec, dosažitelný *telos* historické změny, že existuje stav dokonalosti, k němuž se dospěje zítra, v příštím roce nebo příštím tisíciletí, nějaký druh spravedlivé a bezkonfliktní společnosti...“ [tamtéž, s. 51]. A nakonec i opuštění představy o kolektivních schopnostech a vlastnostech lidského druhu a lidského rozumu. Co bylo dříve pokládáno za úkol společenského celku, je nyní rozdrobeno, individualizováno a přenecháno úsilí jednotlivců.

Literatura

- Albrow, M., 1998: *Abschied vom Nationalstaat: Staat und Gesellschaft im Globalen Zeitalter*. Frankfurt/M., Suhrkamp.
- Baudrillard, J., 2001: *Perfektní zločin*. Olomouc, Periplum.
- Bauman, Z., 1995: *Úvahy o postmoderní době*. Praha, Sociologické nakladatelství.
- Bauman, Z., 1999: *Globalizace*. Praha, Mladá fronta.